

Europa: wereldmacht of superwelvaartsstaat? (9)

De dolgedraaide wasmachine van Europa

MATTHIAS VERHELST & RENÉ CUPERUS

Het gaat helemaal niet goed met Europa. ‘Sinds het verdrag van Maastricht gaat de Europese integratie niet vooruit maar achteruit. Het stabiliteitspact wordt niet nageleefd, de besluitvorming in de Europese Raad functioneert slecht en zal na de uitbreiding van 1 mei nog slechter functioneren, de Europese Commissie wordt vanuit alle politieke windhoeken bestookt als bureaucratisch wangedrocht en de verbreding naar het oosten heeft veel weg van een uitsluiting’, zo vatte Ronald Havenaar onlangs een aantal recent verschenen analyses van het Europese integratieproces samen.¹ Kan het nog erger? Ja. Ben Knapen sprak onlangs van ‘malaise’ binnen de ‘impasse genaamd Europa’.²

Van een ijzersterk logo dat vrede, vrijheid, welvaart en hoop (vooral voor de landen van het voormalige Oostblok) symboliseert, is het blauw met de gele sterren verworpen tot een B-merk dat bureaucratie en bemoeizucht, gebrek aan daadkracht en transparantie en bovenal verdeeldheid en richtingloosheid vertegenwoordigt. De goedmoedige onverschilligheid die het Europese project jarenlang ontmoette is omgeslagen in een kritische en sceptische houding: Waar bemoeit Europa zich mee? Wat doet Eu-

ropa eigenlijk voor mij? Het Europese onbehagen grijpt om zich heen. Burgers beschouwen Europa als iets dat hen overkomt, dat hun toekomst bepaalt zonder dat ze daar enige zeggenschap over hebben. De politieke elite lijkt zich daar bij neer te leggen. In dat klimaat zullen de aanstaande Europese verkiezingen, ook in Nederland, vooral draaien om de vraag wie de meeste Eurosceptische kiezers kan lokken met een ‘weg met Europa-houding’.

Hoe aantrekkelijk dit kiekeboe-spel met Europa ook lijkt (‘als ik mijn handen voor mijn ogen doe, zie ik je niet’), veel meer dan een rookgordijn voor de korte termijn kan het nooit zijn. Simpele oplossingen bestaan niet. Daarvoor is de Europese werkelijkheid te complex geworden. De lotsverbondenheid van de lidstaten, onder meer door de verwevenheid van de Europese economieën, is groot en het labirint van de Europese politiek is onontwarbaar. Daar veranderen de actuele ontwikkelingen weinig aan, hoe heftig die ook mogen zijn.

We zijn momenteel immers getuige van een nieuwe, precedentloze turbulentie in Europa. Europa zit wat ons betreft — we kiezen maar eens een nieuwe metafoor — in een dolgedraaide wasmachine. Hoe het in de jaren negentig de machine in ging weten we: optimistisch door de verdwijning van het IJzeren Gordijn, blakend van economische gezondheid door de ‘Nieuwe Economie’ en de voltooiing van de interne markt, vol zelfvertrouwen dat de monetaire eenwording het economisch succes zou prolongeren

59

Over de auteurs Matthias Verhelst is medewerker van de PvdA-Eurodelegatie en onlangs afgestudeerd als sociaal-geograaf aan de Universiteit Utrecht. René Cuperus is medewerker van de Wiardi Beckman Stichting en S&D-redacteur

Noten Zie pagina 65

en dat de hereniging van het continent de stabiliteit duurzaam zou garanderen.

Met welke kleur Europa uit de wasmachine zal komen is moeilijk te voorspellen, maar dat de nieuwe lidstaten enigszins zullen afgeven staat wel vast. Wat er gebeurt als we halverwege het deurtje opendoen en er Turkije nog bijstoppen is helemaal onzeker. Het water bevat al een hoog gehalte mondiale economische liberalisering en een inmiddels door het moslimterrorisme drastisch gewijzigde veiligheidssituatie. En of de Europese Grondwet de juiste wasverzachter zal blijken te zijn, moet ook nog maar worden afgewacht. Bovendien staan er verschillende groepen op allerlei knoppen te drukken, soms zelfs zonder het van elkaar te weten. Ieder draait zijn eigen programma.

Het heeft er dan ook alle schijn van dat we er ernstig rekening mee moeten houden dat Europa in plaats van stralend schoon, gescheurd, gebutst en verbleekt uit de post-Koude Oorlog Wasmachine te voorschijn zal komen. Het is hierom dat wij van mening zijn dat Europa zich moet hoeden voor een panische 'vlucht naar voren', en dat de lidstaten op hun beurt niet moeten terugvallen in een angstig-onverantwoordelijk nationaal egelgedrag. Europa moet als het ware opnieuw uitgevonden en uitgedacht worden. Met nieuwe balansen en nieuwe verhoudingen. Europa kan daarom verreikende initiatieven, ambities en vergezichten voorlopig beter inruilen voor een behoedzame koers, zoals ook een land als Nederland zich dringend en via een openhartig publiek debat moet herbezinnen op zijn opvattingen over en zijn rol in Europa.

60

WERELDROL OF SOCIAAL MODEL?

Lange tijd stond de vraag naar de *finalité* van het Europees project centraal. De federalisten en intergouvernementalisten stonden hierbij gewoonlijk tegenover elkaar. De werkelijkheid van de Europese integratie heeft beide posities onderuitgehaald. De EU is geen federatie en zal dat, gezien de voortgaande uitbreidingsdynamiek en het feit dat de meeste federalisten van weleer hun

stellingen hebben verlaten, ook niet meer worden. Maar Europa heeft ook haar intergouvernementele karakter niet behouden. De EU heeft een tweeslachtig, hybride karakter. De bestuurlijke vormgeving van de EU weerspiegelt tot in zijn navel het getouwtrek tussen verschillende stromingen en landen. De lidstaten hebben daarin hun invloed niet geheel verloren, maar moeten de macht delen met Commissie en Parlement en een hele reeks andere actoren: lagere overheden,

Van een ijzersterk logo is het blauw met gele sterren geworden tot een B-merk

NGO's, de sociale partners, het bedrijfsleven, de Europese Centrale Bank, het Europees Hof en niet te vergeten internationale instellingen als de WTO.

Het Europese beleidsproces heeft hierdoor een eigen dynamiek, die door geen van deze actoren apart beheerst kan worden; het is de resultante van het samenspel tussen hen. De machtsverhoudingen tussen de lidstaten onderling en tussen de lidstaten en andere actoren ligt in deze constellatie besloten. Beïnvloeding van het Europees beleid (ook om de nationale staat juist tegen Europa af te schermen) is daarom alleen mogelijk door deze constellatie als uitgangspunt te nemen. Dat is wat anders dan een terugval op nationale reflexen, die meer en meer als tegenwicht tegen het hybride 'Brusselse Europa' worden ingezet. En hoe begrijpelijk die roep om een terugtrekking van de lidstaten in meer autonome posities naast een Europa dat zich alleen met 'continentale kerntaken' bezighoudt ook is, zoals Holman elders in dit nummer betoogt³, een illusie.

Federalisme, intergouvernementalisme, maar ook 'de mythe van de autonome lidstaat', zijn ideologieën die in de huidige omstandigheden maar een beperkte analytische kracht hebben en tekortschieten bij de oplossing van de problemen die op Europa zijn afgekomen. Europa staat

voor een tweetal formidabele testcases. Ten eerste staat ze voor de opgave de (onderling sterk uiteenlopende) Europese verzorgingsstaten te behouden onder druk van liberalisering en economische globalisering. Dat pleit is nog allesbehalve gewonnen. Het is nog veel te vroeg om te zeggen of het Europese sociale markteconomie-model (of het Japanse neo-corporatistische) competitief zal blijken op de wereldmarkt. Zie het uiterst moeizame aanpassingsproces in kernstaten als Duitsland en Frankrijk. Het is nog onzeker hoe de Europese economie zich zal kunnen moderniseren en innoveren zonder daarbij de economische en sociale gevolgen af te wentelen op kwetsbare groepen.

Ten tweede is onzeker of Europa in staat zal zijn tot iets wat op een gemeenschappelijk intern en extern veiligheidsbeleid zal lijken. De dreiging van het terrorisme is ook voor Europa reëel en dwingt tot vergaande vormen van samenwerking; tegelijk heeft de Irak-crisis aangetoond dat Europa als het om buitenlands beleid gaat nog altijd hopeloos verdeeld is en daardoor machteloos aan de kant wordt gezet.

Een pikante, niet vaak genoeg gestelde, vraag is bovendien hoe die twee uitdagingen en het Europa dat daarbij hoort, zich tot elkaar verhouden. Kan Europa tegelijkertijd een serieuze speler op het wereldtoneel zijn, als een super-welvaartstaat met een hoogwaardig sociaal model. Hoe verhouden, met andere woorden, het interne en externe functioneren van de Unie zich tot elkaar: wereldrol of welvaartstaat?

Zij die pleiten voor een Europese wereldrol redeneren vanuit een geopolitieke logica, waarin de relatie van Europa met de vs en Rusland, NAVO en VN een belangrijke rol spelen. De EU moet zich zelfstandig manifesteren als internationale actor en heeft de opdracht stabiliteit, welvaart en democratie te bevorderen in de landen die de EU omringen, vanuit idealisme en 'welbegrepen eigenbelang'. Vaak redeneren zij dat opname van landen in de EU de beste garantie is voor stabiliteit op het continent. Het tot stand brengen van een Gemeenschappelijk Buitenlands beleid is de belangrijkste prioriteit.

Aan de andere kant van het spectrum wordt gepleit voor een Europa dat in dienst staat van de sociale markteconomieën en verzorgingsstaten van de lidstaten. Vanuit sociaal-democratische hoek betekent dit met name het behoud van het Europees Sociaal Model, in contrast met de Amerikaanse inrichting van de markteconomie. De EU moet in deze zienswijze een bufferfunctie vervullen tussen de lidstaten en de wereldeconomie. Economische convergentie en sociale cohe-

Federalisme, intergouvernementalisme en 'de mythe van de autonome lidstaat' zijn ideologieën die momenteel maar beperkte analytische kracht hebben

sie zijn naast economische groei noodzakelijk om de EU bij elkaar te houden en 'sterk en sociaal' in de wereldconcurrentie te maken.

De kernvraag is nu: hoe kunnen beide rollen gespeeld worden, zeker in het licht van de nieuw ontstane Europese constellatie, zonder de Unie op springen te zetten? Deel van het probleem is dat de discussie over deze thema's plaatsvindt in grotendeels gescheiden fora. Zelden wordt er gerefereerd aan de potentieel gespannen verhouding tussen de interne en de externe beleidsagenda van de Europese Unie, laat staan dat men grondige analyses tegen het lijf loopt.

Op het punt waar de Europese Unie zich nu bevindt is het uitzicht op een soepele uitweg uit deze spanning echter miniem. Ook zonder de uitbreiding van 2004 en de mogelijke opname van Turkije zouden dit opgaven zijn waar de Unie moeite mee zou hebben. Het lijkt overmoedig in deze situatie de opname van nog meer lidstaten te bepleiten en *en passant* Europa bestuurlijk opnieuw in te richten. Zonder volledigheid te pretenderen zullen we hieronder een aantal punten aangeven.

UITBREIDING 2004: KANS OP NASCHOKKEN⁴

De gevolgen van de uitbreiding met tien landen tegelijk, waarvan er acht vroeger tot het Oostblok behoorden, worden onderschat. We hoeven de conclusie van schrijfster Nausicaa Marbe dat de nieuwe lidstaten de Europese Unie zullen infecteren met hun corruptie en onvolwassen democratische cultuur⁵ niet te onderschrijven om te zien dat de gevolgen van de uitbreiding groter en ongewisser zijn dan ons meestal wordt voorgehouden.

Otto Holman wees er recentelijk nog op dat de economische afstand tussen oude en nieuwe lidstaten onvergelijkbaar veel groter is dan bij eerdere uitbreidingen van de EU. Bovendien, zo betoogt Holman, maken de nieuwe lidstaten geen enkele maar een dubbele transformatie door: ze moeten niet alleen hun politieke systeem wijzigen, zoals de voormalige dictaturen Spanje, Portugal en Griekenland, maar ook hun economieën. Er is geen bestaande structuur van privaat ondernemerschap waarop verder gebouwd kan worden.⁶

Daarnaast is er de negatieve stemming ten opzichte van Europa in de nieuwe lidstaten zelf. Daar is sprake van ontzuivering, wantrouwen en verbittering die de aanloop naar de toetreding hebben vergezeld.⁷ We hoeven dan ook niet te verwachten dat de EU in de nieuwe lidstaten veel populairder is dan hier. De lauwe instemming in de referenda vorig jaar symboliseerde vooral dat een meerderheid van de bevolking ervan doordrongen was dat er geen alternatief bestond. Hun terughoudendheid is deels terecht, gezien de inspanningen die van de nieuwe lidstaten werden geëist en de kille ontvangst die ze ervoor terug hebben gekregen.

De nieuwe lidstaten, met een koopkracht per inwoner variërend van zo'n dertig procent tot hooguit driekwart van het gemiddelde van de EU-15 in het geval van Cyprus, ontvangen netto uit Brussel ongeveer 45 euro per inwoner per jaar. Ter vergelijking: in Spanje en Ierland is dat nu nog ongeveer 190 respectievelijk 420 euro.⁸ Boeren moeten het voorlopig doen met een

kwart van de inkomenssteun, maar moeten concurreren op dezelfde markt. De recent opgeworpen obstakels voor arbeidsmigratie hebben het gevoel van uitsluiting nog eens bevestigd. De nieuwe landen, nu ze eenmaal kunnen meebeslissen over Europees beleid, zullen dan ook inzetten op (minimaal) het behoud van de fondsen (in welke vorm ook) die nu hun kant op vloeien en het zo snel mogelijk opheffen van de ongelijkheid die nu bestaat.

Dat wijst er op dat we de gevolgen van de uitbreiding ook, en vooral, moeten zoeken in de sfeer van politieke machtsverhoudingen. De Europese Raad telt sinds 1 mei 52 zetels voor staatshoofden en hun secondanten. Het andere eind van de tafel is niet meer zichtbaar. Wanneer elk staatshoofd in vijf minuten mag vertellen wat zijn standpunt is, zijn we, na vertaling, al snel uren verder. De besluitvorming in de Raad zal nog verder verschuiven naar de wandelgangen. De Unie zal alleen bestuurbaar blijken doordat er nieuwe (onvoorspelbare) coalities worden gevormd en door het ontstaan van informele machtshierarchieën onder de lidstaten. Voor Nederland, waarvan de invloed door haar aanpak in Europese beleidsdossiers altijd al gering was⁹, duidt dat op een toenemende noodzaak van een heroriëntatie van zijn opstelling en tactiek in Europa.

We kunnen daarnaast een behoorlijke invloed van de nieuwe lidstaten op de Europese beleidsagenda verwachten. Als gezegd is het onwaarschijnlijk dat de nieuwe lidstaten actieve hervormers zullen blijken: de verdediging en verbetering van hun positie zal voor hen een belangrijk (electoraal) motief zijn. Voor de rest is het een vergelijking met een eindeloos aantal onbekenden. Hoe zal de politieke cultuur van de nieuwe lidstaten zich in de Europese politiek voegen? Denk aan de opstelling van Polen tot nu toe. En welke eigen agenda's zullen de nieuwe lidstaten meenemen naar Europa? In Polen staat momenteel de radicale boerenleider Andrzej Lepper in de peilingen op een kwart van de stemmen. Wat gebeurt er als een regering waarin hij deelneemt volgend jaar moet gaan onderhandelen over de nieuwe begroting?

Is er met tien landen extra nog uitzicht op een gedeeld perspectief op de vraagstukken waarvoor Europa staat? Het streven naar een kern-Europa dat dieper integreert zal stuklopen op de (terechte?) angst van de nieuwe lidstaten duurzaam tweederangs-leden te blijven. Hoe denken zij over de toetreding van Turkije? Zijn de nieuwe lidstaten bereid tot compromis? En zijn de oude lidstaten bereid patstellingen te doorbreken met gulle gaven? Of zoeken beide partijen de confrontatie? Het antwoord op deze en meer vragen kunnen we alleen afwachten. De meerjarenbegroting 2007-2013, waarover de onderhandelingen achter de schermen reeds begonnen zijn, is de lakmoestest voor de nieuwe verhoudingen in de EU, veel meer dan de Grondwet. 'Na vijftien jaar talmen is de uitbreiding van nu een bijdrage aan de instabiliteit', schrijft Ronald Havenaar.¹⁰ Dat zou best eens waar kunnen zijn.

DE GRONDWET

Het heeft er alle schijn van dat de Europese Conventie tegelijk te vroeg en te laat heeft plaatsgevonden. De Conventie heeft namelijk een Grondwet voortgebracht die ambivalent tussen twee periodes invalt. De Grondwet staat, als het ware, met een been in het Europa van voor de Uitbreiding, voor *nine-eleven*, voor de algehele Europese ontzuivering: de Grondwet als verbetering van het Verdrag van Nice. Met het andere been omhelst het tamelijk aftastend het huidige klimaat in Europa, met een versterkte verwijzing naar subsidiariteit. Het is deze net niet rake timing die er tevens voor zorgt dat de Grondwet contradictoire elementen bevat: meer daadkracht door beperking van het veto en uitbreiding van de gekwalificeerde meerderheidsstemming (QMV in Eurojargon), alsmede stroomlijning van de commissie en het voorzitterschap. Maar tegelijkertijd meer invloed voor de nationale parlementen. En de Grondwet anticipeert enigszins op de uitbreiding van de tien, maar is niet klaar voor de toetreding van een land als Turkije. De *Founding Father* van de Conventie, Giscard d'Estaing, is zelfs tegen een dergelijke toetreding.

De Grondwet, zo wordt gesteld, is noodzakelijk om een Unie met 25 leden bestuurbaar te houden. Het biedt daartoe echter geen garantie: hij is misschien wel een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde. Die is nog altijd politiek. Het succes van de Europese integratie is deels te vinden in een meta-consensus over het te voeren beleid. Hierin hangen alle dossiers met elkaar samen, bijvoorbeeld de eenwording van de markt en regionaal beleid.¹¹ Dat deze meta-con-

De uiterst kwetsbare publieke legitimiteit van het Europees project is niet geholpen met nieuwe avonturen

sensus niet meer bestaat wordt geïllustreerd door het feit dat een aantal landen niet deelneemt aan de EMU en het Schengen-verdrag. Zolang er geen consensus bestaat over de richting waarin oplossingen gevonden kunnen worden, helpt geen uitbreiding van de 'Qualified Majority Vote' of stroomlijning van het voorzitterschap.

Ons wordt nu voorgehouden dat Europa haar daadkracht zal hervinden als de lidstaten hun vetorecht maar opgeven. Maar die daadkracht veronderstelt ofwel diezelfde consensus, die er niet is, ofwel het bestaan van een regime waarin staten zich neerleggen bij de genomen beslissing, ook als zij daar eigenlijk niet achter staan. Dit komt neer op het opgeven van nationale soevereiniteit op gevoelige gebieden, hetgeen in tegenspraak is met het streven naar meer autonomie. De grondwet verandert dat niet, maar zal, bij gebrek aan consensus slechts haar eigen fundament — het geloof in gezamenlijk Europees handelen — ondergraven.

TURKIJE

Voor Turkije geldt op het moment formeel hetzelfde uitbreidingsregime als voor de landen die onlangs zijn toegetreden. Dat is gebaseerd op de

Kopenhagen-criteria, die in 1993 werden overeengekomen om het raamwerk voor de uitbreiding naar het Oosten te vormen. Wanneer de landen aan de criteria voldoen kunnen ze beginnen met onderhandelen. Het is daarbij niet de vraag of, maar wanneer ze lid worden. Dat regime wordt nu klakkeloos toegepast op Turkije. 'Als Turkije voldoet aan de criteria, kan ze toetreden'.

Hier wordt over het hoofd gezien dat de Kopenhagen-criteria en de bijbehorende uitbreidingslogica een uitvloeisel waren van het einde van de Koude Oorlog. Dat de landen van het voormalige Oostblok lid zouden worden lag in de formulering besloten. Europa kon er haar 'historische opdracht' mee volbrengen. Hierover bestond consensus, of althans die werd in de loop van het proces afgedwongen. Maar een dergelijke historische verplichting is er in het geval van Turkije niet. Over de Turkse toetreding bestaat dan ook geen brede en vanzelfsprekende consensus. De vraag 'waarom zouden we aan Turkije andere eisen stellen dan aan de overige nieuwe lidstaten?', kan beantwoord worden met een tegenvraag: 'Wat is eigenlijk de reden dat we geen nieuwe eisen stellen aan Turkije?' Als we Turkije op grond van de Kopenhagen-criteria toelaten, is er geen enkele grond Oekraïne, Wit-Rusland en zelfs Rusland ooit nog te weigeren.

Turkije is in alle opzichten een complex grensgeval. Het is deels Europees en deels niet-Europees; het is deels een modern westers land, en deels een oosters ontwikkelingsland; het is een seculiere staat (zij het afgedwongen door een gemilitariseerde elite), maar tegelijkertijd een (potentiële) bakermat van de politieke islam. Het is ook qua omvang een grensgeval: is Turkije niet net als Rusland, een maatje te groot voor Europa? Als de Eurocratische doordrijvers hun zin krijgen en Turkije wordt in 2015 EU-lid, dan is het, in demografisch opzicht, het grootste EU-land. De Turken zullen dan in het Europees Parlement het grootste aantal zetels innemen en in de Raad de meeste stemmen hebben.

Daar komt nog bij dat de nieuwe lidstaten groot belang hebben bij een status-quo van het

beleid: behoud van structuur- en landbouwfondsen. De hervorming van die beleidsdossiers die nodig zijn om de opname van Turkije mogelijk te maken is dus goeddeels geblokkeerd.

De vraag is uiteindelijk simpel: vanwaar de haast, bij zo'n grote twijfel en verdeeldheid, net na een uiterst lastige uitbreidingsronde? Waarom geen serieuzer debat over de 'optie Rusland', namelijk pacificatie, vriendschapsbanden en economische samenwerking tussen Europa

Is Turkije niet, net als Rusland, een maatje te groot voor Europa? De bewijslast dat met de Turkse toetreding geen fatale vergissing wordt begaan, ligt bij de pleitbezorgers van toetreding

en Turkije via associatieverdragen. De bewijslast dat met de Turkse toetreding geen fatale vergissing wordt begaan, ligt bij de voorstanders van toetreding.

Tot slot: het Europees onbehagen staat niet op zichzelf. Het is ook een reflectie van 'Haags onbehagen' (Ben Knapen), van een bredere politieke representatie- of vertrouwenscrisis in het westen. Het gevaar is niet dat burgers zich afkeeren van Europa, maar van de politiek als geheel, Europa inclusief. Het zijn dan ook geen vrijblijvende tijden. Europese politiek is spelen met vuur. Zowel overmoed als gebrek aan leiderschap worden afgestraft. Wat ons betreft, moet het consolideren van de grotere Europese Unie eerste prioriteit zijn, niet verdere expansie, noch in de breedte, noch in de diepte. De uiterst kwetsbare publieke legitimiteit van het Europese project is allesbehalve geholpen met nieuwe avonturen.

Iets soortgelijks geldt voor het Nieuwe Realisme. Als dat ertoe zou leiden dat Nederland Europa verder de rug toekeert, zou dat op zijn beurt

als een *self-fulfilling prophecy* kunnen werken: Europa en de Europese samenwerking zullen fragmenteren en verbrekken onder druk van nationale reflexen en een onverdunde toepassing van nationale belangen. Oude en nieuwe lidstaten worden op zichzelf teruggeworpen als

ministaten in een globaliserende wereldorde. Vergeet het dan maar met het tegemoet treden van de nieuwe onveiligheidssituatie en het behoud door modernisering van de Europese sociale economie.

Noten

- 1 Ronald Havenaar, 'Europa wordt steeds kleiner', *NRC*, 30 april 2004.
- 2 In zijn dubbelartikel 'Het is de hoogste tijd dat alle lidstaten Europa omhelzen ... ook het kleine Nederland moet zijn kompas hervinden', *NRC*, 10 april 2004.
- 3 Otto Holman (2004) 'Het Nieuwe Europa van de PvdA' in dit nummer van *s&d*
- 4 Naar het vorig jaar door de consultancy en lobby firma Burson Marsteller in Brussel uitgebrachte rapport 'Enlargement 2004. Big Bang and Aftershocks', dat op basis van interviews met de Commissie-ambtenaren een beeld schetst van de te verwachten beleidsontwikkeling na de uitbreiding. Het is beschikbaar op: www.bmbrussels.be/files/file__65.pdf
- 5 Nausicaa Marbe, 'De geschonden wezen van het avondland zijn een bedreiging voor de Europese Unie.' *NRC*, 27 december 2003.
- 6 Otto Holman, 'De uitbreiding van de Europese Unie: risicovoller dan we denken.' *Civis Mundi*, 2004 (1), pp. 11-17.
- 7 Zie: Joop Meijnen en Renée Postma, 'Een anatomie van de ontzuivering in de oude en nieuwe lidstaten', *NRC*, 1 mei 2004.
- 8 Hans Buddingh, 'Uitbreiding EU moest op een koopje', *NRC*, 24 april 2004.
- 9 Peter van Grinsven en Jan Rood stellen dat de 'rode draad' van de Nederlandse opstelling 'is dat vaak in een laat stadium opgedane zaken werd teruggelaten dan wel dat Nederland hoog van de toren blazend zichzelf op onnavolgbare wijze buiten spel wist te zetten. In: 'De ontdekking van Europa. *Internationale Spectator*, maart 2004, pp. 119-122.
- 10 Havenaar, *NRC* 30 april 2004.
- 11 Zie Otto Holman in dit nummer.